

KORNELIA ĆWIKLAK: *Bliscy nieznajomi. Górnośląskie pogranicze w polskiej i niemieckiej prozie współczesnej*, Universitas, Kraków 2013, 356 ss.

Górny Śląsk, a w łciwie cały Śląsk: Górny i Dolny, to specyficzna europejska kraina, le z ca „od zawsze” na pograniczu państw, narodów i kultur, na skrzy żowaniu i w bezpośrednim kontakcie z si lami, które próbowały zaw łaszczy  ją nie tylko terytorialnie, ale gospodarczo i kulturowo. Tylko w pierwszej po łowie XX w. Górny Śląsk by  kilkakrotnie punktem zapalnym europejskiej polityki. Na przekór wielu wojnom i katastrofom w wy atkowy sp s b Śląsk zdołał ocali  niezwykle silne poczucie w łnej odrębności kulturowej. Mimo upływu lat i nieuchronnych zmian pokoleniowych miejsca jako geograficzne punkty pozostają na mapie. Perspektywa  l ska jest perspektyw  specjalną, jednak reprezentatywną w kontekście europejskim. Autorka książki *Bliscy nieznajomi...* podstawową rolę w naszym doświadczeniu rzeczywistości przyznaje kategorii czasu.

Odkrywanie podwójnej tożsamości polsko-niemieckiego pogranicza zaczęło się u nas do c p zno. Wkrótce w jej ramach doszło do konfrontacji dwóch ważnych mitów – Polski piastowskiej i jagiellońskiej. W restytucji znaczenia lokalnych małych ojczyzn Kornelia  wiklak upatruje do pewnego stopnia reakcji na narzuconą odgórnie PRL-owską centralizacj  i uniformizacj  państwa. Rozwinęło się spontaniczne odkrywanie przez mieszkańców pogranicza historii lokalnych, w tym w łnych korzeni. Rozpoczęło się od mitu wielokulturowego Gdańska w powieściach Pawła Huellego i Stefana Chwina, niedługo p zniej zaczęło odkrywa  jako wspólną ojczyzn  Pomorze, Warmi  i Mazury, w końcu przyszła pora także na zapomnianą ojczyzn   l sk , co autorka określiła mianem „ l skiej ofensywy”.

G łwnym tematem książki jest konfrontacja wizji wielonarodowego  l skiego pogranicza obecnych we współczesnej literaturze polskiej i niemieckiej. Całkowicie i celowo poza obrębem zainteresowa n autorka pozostawiła propagandowe utwory o Ziemiach Zachodnich, powstające w Polsce powojennej. „Wprowadzenie si ” państwa polskiego na przy l czone do Polski tereny zachodnie stało się specyficznym wyzwaniem dla literatury. Na podobne tematy można zresztą natrafi  w odniesieniu do innych regionów jak np. w uhonorowanej kilka lat temu prestiżową nagrod  Nike powieści *Pi ropusz* Mariana Pilota, w której pisarz na wielu stronach poddaje wnikliwej analizie stosunek w łny, swojej rodziny, rówieśników i starszych mieszkańców rodzinnej południowo-wielkopolskiej wsi po 1945 r. do nowych „obcych” przybyłych „zza Buga” oraz do autochtonicznych Niemców i przedstawicieli innych nacji, którzy zdecydowali się na pozostanie w Polsce Ludowej. Ta egzystencjalna decyzja zmusza oczywiście do określonych wyborów i opcji politycznych, relatywizowanych jednakowoż przez tradycyjny konserwatyzm i przys łowiowe zacofanie  rodowiska wiejskiego, gdzie idea ko cho nictwa nigdy w praktyce nie miała szans na zaistnienie, a jeśli już – to jedynie w postaci narzucanych si  spółdzielni produkcyjnych i PGR- w. W tekście odżywa wiele innych wałków związanych z sytuacj  polskiej wsi, znajdującej się na terenach przedwojennej Polski w pobliżu p zniejszych tzw. Ziem Odzyskanych, a więc  l ska.

Górny Śląsk w polskiej literaturze lat 90. jest krain , w której się dorasta i którą się czym prędziej opuszcza po uzyskaniu samodzielności, ponieważ cechuje ją prowincjonalna ciasnota ograniczająca rozwój. Warto może w tym kontekście wspomnie  o administracyjnym zakazie nauczania języka niemieckiego na Śląsku, obowiązującym do 1956 r. i s bo rozwiniętych uczelniach wyższych. Stąd też Śląsk jawi się w literaturze jako swoista „Arkadia porzucona”.

którą cechuje daleko posunięta teatralizacja świata. Wedle tworzonych egzaltowanych formułek istnieje tutaj „niechęć do logosu”, a „Śląsk ucieka literaturze”. Do tego wszystkiego dochodzi śląska megalomania przemysłowa i spowodowana nią dewastacja środowiska.

W podsumowaniu wartościowej i obfitującej w interesujące przemyślenia książki autorka stwierdza bez ogródek, że gdyby wszystkie przeanalizowane przez nią teksty potraktować łącznie w porządku chronologicznym ich powstawania i czasu akcji, to trzeba byłoby powiedzieć o tendencji do zanikania cech pogranicza – poczynawszy od bogactwa i różnorodności u Horsta Bienka aż po uniformizm i jednolitość etniczną Stefana Szymutki. W zaprezentowanych literackich odśłonach Śląsk nie jest jednorodny. Można mówić o kilku dopełniających się punktach widzenia. Nie kolidują one ze sobą, przeciwnie dopiero rozpatrywane łącznie dają obraz górnośląskiego pogranicza. Według autorki wariant niemieckocentryczny występuje w opisach Bienka i Wańka, „wariant polski” u Adama Zagajewskiego, z kolei wariant „śląsko-żydowski” w utworach Juliana Kornhausera, „wariant niemiecko-polski” u Piotra Lachmana i w końcu „śląski wariant plebejsko-filozoficzny” w utworach Stefana Szymutki. Tworzą one wielogłosowy chór, całościową wizję, swoisty „inwariant” śląskiego losu w XX w.

Sytuacja literatury polskiej powstającej na Górnym Śląsku przedstawiała się – zdaniem autorki – całkowicie odmiennie niż literatury niemieckiej. Nie był to bowiem jej główny nurt, nie powstawała tutaj w zasadzie tzw. literatura wysoka. Śląsk nie zdołał też znacząco wpłynąć na wyobraźnię zbiorową Polaków (być może z wyjątkiem filmów Kazimierza Kutza, którymi autorka jednak bliżej się nie zajmuje). Pisane na tym terenie teksty, które można określić mianem użytkowych, miały dwójaki charakter: były to utwory polityczno-propagandowe, podyktowane potrzebą chwili oraz tworzone przez miejscową ludność wiejską teksty folklorystyczne, osadzone w dawnej tradycji, z bogatą tematyką i ciekawymi środkami wyrazu. Nie pojawił się tutaj nigdy arkadyjski mit ponadnarodowej wspólnoty, tak często manifestowany w literaturze kresowej. W terminologii socjologicznej występowało w tym wypadku zjawisko tzw. pogranicza stykowego, gdzie przynależność etniczna pokrywała się z grubsza z klasową.

Łącząc kompetencję polonistki z germanistyczną, Kornelia Ćwiklak szczególnie inspirowała się twórczością urodzonego w Gliwicach Horsta Bienka. Jej zdaniem górnośląskie pogranicze okresu II wojny, opisane przez Bienka, to nakreślona z dużym rozmachem epicka wizja społeczności Śląska w przededniu i w chwili upadku. Jego tetralogia śląska to tekst, który wręcz „zabiega” o historyczną wiarygodność, pokazując złożone pod względem etnicznym, społecznym, wyznaniowym, kulturowym i językowym wielobarwne pogranicze. Jest ono zamieszkane głównie przez Niemców, z których większość, niezależnie od pochodzenia społecznego i wieku nie jest nastawiona przyjaźnie do polskich sąsiadów (wrogość wzrasta z nastaniem wojny i z napływem Niemców z głębi Rzeszy – podobnie było zresztą w całej okupowanej Polsce), a tylko nieliczni zachowują zdrowy rozsądek w obliczu sytuacji politycznej i skłonni są w innym dostrzegać człowieka.

Z kolei polskie ujęcia literackie obrazu pogranicza mają – według autorki – raczej charakter wypowiedzi osobistej, której centrum stanowi podmiot wypowiadający i która nie pretenduje do obiektywizmu. Ukazują one dość radykalnie zmierzch pogranicznego charakteru regionu, swoisty *finis Silesiae*.

Próby definicji kategorii tożsamości pozostają daremne, ponieważ stało się ono wielce rozciągliwe, a spór o jego sens i zakres nie został w sposób zadowalający rozstrzygnięty.

Autorka powołuje się przy jej definicji na Hannah Arendt i jej mocno różnicujące definicje samotności i osamotnienia.

Według Komelii Ćwiklak trudno w polskiej literaturze śląskiej ostatnich lat odnaleźć wyrażony *expressis verbis* żal za utraconą ziemią rodzinną. Bardziej dotkliwie wydaje się dla współczesnych autorów wypędzenie egzystencjalne, łączące wszystkich ponad podziałami narodowymi, językowymi i pokoleniowymi, kulminujące się w poczuciu bycia wypędzonym z dzieciństwa. Literatura ostatnich lat zbliża się w tej mierze do wzorców literatury światowej, stawiając problematykę tożsamości w perspektywie uniwersalnej. Toteż książki gómośląskiego pogranicza usytuowane są w przestrzeni wspomnień wyznaczonej granicami pamięci. Są do jakiegoś stopnia „proustowskie”.

W miejscach pamięci zagęszczają się tożsamości zbiorowe. Górny Śląsk w świetle analizowanego zbioru tekstów jawi się jako szczególnie bogate miejsce pamięci dwóch sąsiadujących ze sobą narodów. Ten sam obiekt nie oznacza jednak wspólnej pamięci. On nim nie jest. Świadczy o tym wydana ostatnio edycja *Polsko-niemieckich miejsc pamięci*. Zdaniem autorki można tu mówić raczej o związanych z regionem paralelnych pamięciach polskiej i niemieckiej, jednak żaden z opisanych pisarzy nie jest „rasowym” nostalgikiem.

Ważną rolę odgrywa fotografia: według autorki podobieństwo między literaturą i fotografią zasadza się na powtarzaniu rzeczywistości. Fotografia bez końca i w nieskończoność reprodukuje coś, co w rzeczywistości zdarzyło się tylko jeden jedyny raz. Dopiero w powtórzeniu zanika rozdarcie, dysonans między tym, co jest i co było: powracamy do siebie i stajemy się jednością. W fotografii występują też mechanizmy metafory i alegorii. Tak jak szkielet jest alegorią śmierci, tak fotograficzna stop-klatka lub kadr pamięci jest alegorią całej przeszłości, doskonale kompletnej kolekcji chwil.

Zdaniem autorki w odniesieniu do mieszkających na Górnym Śląsku Polaków i Niemców nie może być mowy o wspólnym doświadczeniu, ani o wspólnej pamięci. Jednak mamy tutaj do czynienia nie z konfliktem pamięci, lecz jej komplementarnością.

Charakteryzując literackość analizowanych utworów Komelia Ćwiklak przychyliła się do opinii Małgorzaty Czerwińskiej, wyróżniającej trzy typy postawy autobiograficznej autorów dzieł literackich: świadectwo, wyznanie i wyzwanie. Książki śląskiego pogranicza posługują się cechami charakterystycznymi dla literatury małych ojczyzn i prozy inicjacyjnej, które autorka poddaje klasyfikacji według ustalonego przez siebie schematu i typologii. Zgodnie z nią książki popularnego śląskiego autora Janoscha (Horsta Eckerta) można traktować jako przeciwwagę dla wizji Górnego Śląska pióra Horsta Bienka.

Poszukiwanie śladów obecności polsko-niemieckiej małej ojczyzny na gómośląskim pograniczu przywiodło koniec końców autorkę do podstawowej, iście „proustowskiej” kwestii – problematyki pamięci i czasu. Analizowane książki dokonują znamiennej przesunięcia kwestii tożsamości – krystalizuje się ona nie tyle w emocjonalnej więzi z rzeczywistą przestrzenią, w której autorzy aktualnie przebywają, lecz w aurze tych pierwszych zachowanych w pamięci miejsc. Stają się one przesycenymi uniwersalną refleksją opowieściami „w poszukiwaniu utraconego czasu” o przeszłości i jej miejscu w teraźniejszości i przyszłości.

Roman Dziergwa